

17. Å T S I D A N

Och nu?

Den fråga som svaget ljudit i Marx' öron efter slaget i Haag blev högljuddare och envisare. Den viskade i vinden när han tog sin dagliga promenad på Hampstead Heath. Den prasslade i hans brev, hans tidningar, bladen i hans böcker. Den surrade under sömnlösa nätter i hans väkande huvud som plågades av neuralgi. Och nu? Och nu?

Svaret kom, ännu högljuddare och envisare: ingenting. Det viskade, prasslade och surrade i hans öron: ingenting. Och han kände igen svaret sedan gammalt, han hade hört det förr. Och en gång förut hade det besannats.

Vid trettio två års ålder hade han hamnat i intel, sedan han hade förstört det svaga kommunistiska förbundet. Efter slaget vid Great Windmill Street hade han i fjorton år vandrat i öknen, steril och dyster, övergiven och skydd, tills han hade räddats genom Internationals bildande. Skulle historien upprepa sig?

Det gjorde den. Vid femtio fem års ålder fann han sig åter ensam i öknen, sedan han hade förstört den mäktiga Internationalen. Och han tvangs så småningom till insikten att det denna gång inte fanns hopp om räddning. Denna gång var det slutgiltigt. 1872 hade han elva år kvar att leva. Det var de tommaste och mest förgrända åren i hans liv.

För konkurrenterna på den proletära politiska marknaden hade Marx blivit en känd faktor. Alla visste var de hade honom. Marx, denne *homo politicus*, tillbragte dessa sista elva år liksom i en osynlig karantän. Folk höll sig på tryggt avstånd ifrån honom. Framför allt var de beslutna att vad som än hände inte gå med på något slags politiskt kompanjonskap med honom. Den som associerade sig med Marx i något slags politiskt företag utsatte sig för hans fördävringsgärning och samvetslösa maktlytnad. Ingen ville sitta i samma kommitté eller styrelse som han. Den proletära politikens marknad var obevakligt stängd för honom.

Och inte nog med det. Man inte bara uteslöt honom från aktivt deltagande i spelet. Som åskådare, som disinglerad åskådare, var Marx i varje situation beredd att lämna tekniska och strategiska råd ur sitt förråd av vetenskapliga kunskaper. Man avvisade hans råd. Och detta inte bara i England, där arbetarrörelsen inte var färgad med socialism, eller i Frankrike där den inte var färgad med marxism, utan även i Tyskland. Båda de tyska arbetarpartierna byggde mer eller mindre på marxistisk grundval — det ena ansågs öppet som ett marxistiskt parti. Men de lyssnade mindre och mindre till honom. Han korresponderade med Liebknecht och andra ledare, som så småningom steg till makt och inflytande, särskilt med en vid namn August Bebel, svarvare till yrket och en stor talare. De läste Marx' kritiska brev och ibland begärde de hans råd, men sedan gjorde de i alla fall som de behagade.

En dag var höjdpunkten nådd i denna dramatiska följd av besvikelser. "Jag kan inte förlåta Liebknecht för att han inte med ett ord låter oss veta något förrän det är för sent", klagade Engels. "Men så har han alltid gjort, och därför har både Marx och jag haft så mycket obehaglig korrespondens med honom. Men denna gång går det verkligen för långt."¹

Vad var det som gick för långt? Det sipprade ut i tidningarna att de båda tyska partierna hade beslutat att slå sig ihop. Det som Marx hade söndrat blev förenat bakom hans rygg. Det marxistiska partiet sammansmälte med det lassellska som Marx hade överöst med smådelser och förtal. Ett nytt program uppgjordes för det enade socialdemokratiska partiet utan att Marx och Engels, de teoretiska upphovsmännen, konsulterades. De annodades varken att själva utarbeta programmet eller delta i dess utarbetande; det underställdes dem inte ens för godkännande. "Vi vet bara vad som står i tidningen."²

Detta var det hårdaste slaget dittills och trots att Marx var härdad, svev det i honom. Han gav luft åt sitt ursinne över parti programmet. Han visste av mer än en erfarenhet, att en pappersslapp med tiela "program" i verkligheten är en mycket oväsentlig sak. "En enda åtgärd av den verkliga rörelsen är viktigare än ett dussin program."³ Trots detta protesterade han och Engels högljutt mot programmet undermålnhet och dess avvikelser från den autentiska marxistiska linjen.

Återigen utslungade de hotelser om offentlig skandal. "Detta program är sådant", skrev Engels, "att om det antages, kan varken Marx eller

²² Schwarzschild Den röde prussaren

jag stödjade det nya parti som byggts på det, och vi blir tvungna att allvarligt överväga vår inställning — även offentligt — mot det.⁴ De satte sig ner och skrev en "kritik av Gotha-programmet" som de skickade till Liebknecht.

När denna kritik femton år senare kom i tryck, innehöll den två satsor som skulle få en storartad framtid. "Mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället", hette det, "ligger en period av revolutionär övergång från det ena till det andra. Mot detta svarar även en politisk övergångsperiod, under vilken staten inte kan vara annat än en proletariats revolutionära diktatur."⁵ Uttrycket "proletariats diktatur" uppträdde antligen i Marx' publicerade skrifter. Sedan Köhntiden hade han sagt det tusen gånger och använt det i en massa brev, men här stod det för första och enda gången på tryck. Och dessa båda lakoniska, flyktiga satsor, som nedkastats i förbigående, var bestämda att bli bibelspråk och användas för att försvara monstruösa saker. Dessa båda satsor var bestämda att lyfta världen från dess gångjärn, sätta punkt för en hel epok i mänsklighetens utveckling och grusa en ärevördig civilisation.

Men när Liebknecht läste "kritiken" hade dessa satsor ännu ingen verklighet. Han betraktade hela skriften som helt enkelt ett trivialt, grälsjukt håklyveri. Och han vänade fyra veckor innan han svarade att en stor del av programmet naturligtvis kunde ha uttryckts bättre, men nu fick det stå som det var.

Det var denna episod, som inträffade 1875, som definitivt övertygade Marx om att han aldrig mer skulle kunna uppnå något inflytande i praktisk politik. Dörren till makten, hans djupaste och mest brinnande önskan i livet, var för evigt stängd. Han var utestängd från lottets land och detta av personer som genom honom hade vuxit sig stora. När han stod barhuvad på heden i Hampstead, kunde han ha ropat med kung Lear:

Blås vind! . . . spräng dina kinder!
Rasa, blås! störtskurar och orkaner, spruten eld!
du världshärskar-åska
Slå klotets bukning jämn och slät; spräck sönder
naturens former! Spill med ens all säd
varav den otacksamma mänskan alstras.

Och han kunde ha hört narrens gäckande röst: "Nu är du en nolla utan streck framför sig. Jag är en nurr, du är ingenting."

Och nu? Och nu? Ensamhet, rastlöshet och aftonens långa skuggor. Under hela sitt liv hade han haft en hamn att fly till från världens ondska. Hans familj hade alltid funnits, hans hustru och hans tre döttrar hade alltid väntat på honom. När han om kvällarna satt med dem och Engels vid en flaska vin, kände han den djupaste ro som han kunde känna på denna sidan gravens. Han hade alltid varit fäst vid sina barn. Han hade suttit vid deras vaggor, han hade gråtit vid deras kistor. I sitt hem var han trygg, där kunde ingen förfölja honom, där åmningsstone var hans auktoritet inte ifrågasatt. Med åren hade de börjat kalla honom vid hans gamla namn, "moren". Det tyckte han om. Det var ett vänligt namn, fyllt med minnen av den avlägsna barndomen. Men numera hörde han det sällan. Hans hus hade börjat bli tomt.

Den ena efter den andra av döttrarna hade lämnat honom. Laura var gift med Paul Lafargue, Jenny med Charles Longuet i Paris, en av redaktörerna för Clemenceaus tidning. Även Eleanor hade velat gifva sig med en fransk skriftställare, men moren hade övertalat henne att låta bli, han hade ingen hög uppfattning om den unge mannens "soliditet".⁶ Då flyttade hon ihop med en engelsman, dr Aveling, de gifte sig inte men hon lämnade honom aldrig. Huset, Modenas Villas nr 1, var nu för stort för det gamla paret och deras gamla tjänarinnor. De flyttade till ett mindre hus inte långt därifrån. Och på Mariland Park Road nr 41 blev livet ensligare men inte fridfullare.

Av hans svärsoner visade sig två vara problem. Paul Lafargues ekonomiska stabilitet, som Marx hade haft sådant besvär att försäkra sig om, sprack och han blev en smula excentrisk. Han fick för sig att läkaryrket var humbug, varför han uppgav det och började ägna sig åt fotografiering, som han saknade anlag för och där han inte gjorde någon lycka. För hans hustru Laura började ett liv av gnagande bekymmer som slutligen drev henne till självmord. Även Eleanor närmade sig mer och mer mer självmordet. Om hennes förste friare enligt fadern hade brustit i "soldatet", så visade sig Aveling vara "en föddärvad karaktär",⁷ en "kriminell individ".⁸ Moren fick inte uppleva sina döttrars självmord. Men han såg hur deras liv gick mer och mer på sned, han blev in dragen i deras kriser och hans tillagande ensamhet blev ännu tyngre genom medvetandet om barnens sorger.

Hans hälsa började åter vackla. Den hade förbättrats avsevärt under Internationalsens sista stormiga år. Nu blev den sämre och sämre. Det började med nervsystemet: huvudvärk, neuralgi och sömnlöshet. Så uppträdde också hans gamla fiende, levern. Engels kände en tysk läkare i Manchester, dr Gumpert, som han satte mycket högt. Denne kallades till London. Han ordinerade luftombyte och vistelse på en kurort. Marx tillbragte i fortsättningen några veckor årligen i Karlsbad, den världsbekända kurorten i Böhmen, och ett år begav han sig till Bad Neuenahr i Tyskland. Den distingerade gamle herrn gjorde dagligen sin pilgrimsfärd till brunnen, drack det ordinerade antalet glas vatten och tog de ordinerade baden. De gjorde honom gott, den världsbekända kurorten var konfortabel, vädret varmt och mjukt, landskapet vackert — men hans plågade själ vandrade i öknen.

Och nu? Och nu? Rastlöshet, sterilitet, tvivel, cynism.

Han var ursinnig på sig själv över sin envisa längtan att spela en roll i politiken. Hade han inte nått tillräckligt långt i sitt liv för att anse sig höjd över sådana trivialiteter. Första delen av "Kapitalet" hade kommit ut i Ryssland. Till och med den tsaristiska censuren hade nödgats förklara, att något ingripande mot boken icke fick förekomma, eftersom den var "en strängt matematisk, vetenskaplig framställning."⁹ Den ryska översättningen följdes av en fransk. Var icke detta ett tecken på att hans vetenskap äntligen hade börjat sitt segertåg i världen? Vad kunde han mer begära? Han skulle för alltid vara känd som den historiker, som hade upptäckt de eviga rörelselagar som styr mänsklighetens utveckling. Han skulle för alltid vara känd som den nationalekonom som hade avslöjat de dödsbringande, förstörande fröna inom det kapitalistiska systemet. Han skulle för alltid vara känd som den politiska strateg som hade utarbetat alla procedurregler för åstadkommandet av revolution. Han hade inte försunnat något. Han höjde sig över alla vetenskapsmän sedan sekler tillbaka. Hans vetenskap — var och en av hans tre vetenskaper för sig — "betecknade i själva verket en epok i mänsklighetens historia". Men han visste själv att han förde sig bakom ljuset med sådana argument. Han kände på sig att hans självförtroende endast var en mask. Ty vad låg det egentligen i hans vetenskap? Han mindes knappt när han först började undra, hur mycket sanning det i själva verket låg i dessa lättvindiga upptäckter från hans gröna journalistiska ungdom. Han hade undertryckt sina tvivel, upptäckt nya bevis, gjort nya utbruderingar i hopp att utvecklingen skulle ge honom rätt. Men åren gick och hans

tvivel tilltog, det hjälpte inte att han sökte undertrycka dem med våld, de fanns där i alla fall, och han var inte så blind att han inte märkte att han med varje år hade allt mindre anledning till självförtroende.

I många år hade den ekonomiska historien utvecklats tvärt emot Marx' teori. Det fanns inga tecken på växande elände. Arbetare och arbetsgivare närmade sig varandra och gick inte fram på varandras bekostnad. Produktionskrafterna visade sig inte ha "mognat", tvärtom befann de sig i ständigt växande. Antalet småkapitalister hade inte minskats utan ökats. Och varför låg de båda sista delarna av "Kapitalet" och samlade damm i hans skrivbordslåda, när konceptet hade varit färdigt sedan 1865? Han visste mycket väl det verkliga skälet. Han visste mycket väl varför dessa skrifter var de enda som han inte hade visat Engels. Någon hade hakat upp sig. Han hade byggt alla teorier i den första delen på sin stoltaste upptäckt, arbetsvärdeteorin, men i tredje delen hade han oväntat och ofrivilligt hamnat i en helt annan värdeteori. Han hade byggt slutledningarna i första delen på en enda grundsten, och i tredje delen hade denna smulats sönder så att hela byggnaden hängde i luften. Han visste inte hur han hade räkat i detta dilemma och inte hur han skulle komma ur det.

Verkligheten hade gått stick i stäv med hans historieteori. Först och främst envisades den att inte låta kapitalismens tillväxt åtföljas av en motsvarande ökning av klasshatet. Sedan tretio år hade klasshatet ständigt minskats i alla de länder, där kapitalismen var mest utvecklad. "Den engelska arbetarklassen har blivit mer och mer demoraliserad under förärvsperioden sedan 1848."¹⁰ Även det marxistiska partiet i Tyskland, som representerade den radikalaste riktningen bland de tyska arbetarna, var enligt hans mening en hop indolenta, bakåtsträvande, antirevolutionära reformmakare med en småborgerlig "vulgärdemokratisk" läggning.

Det sorgligaste av allsammans var hans politisk-strategiska vetenskap. Hur kunde han dölja för sig själv, att han under hela sitt liv hade gjort de mest motstridiga uttalanden, som helt dikterats av händelseutvecklingen? Han kunde knappt minnas hela den brokiga blandning av djävla vetenskapliga regler och förhållingsorder, som han under årens lopp hade trollet fram för att passa ögonblickets behov. Även sin grundläggande tes, att socialismen endast kunde genomföras med våld, hade han en gång förnekat. "Vi bestrider inte att det finns länder, England och Amerika och kanske även Holland, där arbetaren kan nå sitt mål med

fredliga medel.¹¹ Han hade sagt det en gång och sagt motsatsen tusen gånger — men han hade i alla fall sagt det. Han hade lärt att revolutionen endast var möjlig under en ekonomisk kris, men han hade också väntat att den skulle komma oberoende av någon ekonomisk kris. Han hade predikat att bourgeoisie var "en enda reaktionär massa", men även att den var "den direkta motsatsen till en homogen massa".¹² Han hade bestämt förklarat att det var av yttersta vikt att bilda ett särskilt arbetarparti, "hur det än skall ske", och å andra sidan hävdat att det viktiga var *hur* det skedde. Han hade farit ut mot dem som försökte splittra arbetarrörelsen men även mot "de enhetsfanatiker som vill röra ihop allting till en obeskriverlig soppa".¹³ Han hade predikat att äkta socialistiska "föräklar att döja sina åsikter och mål"¹⁴ och samtidigt själv praktiserat allt slags camouflag. I en proklamation för Kommunistiska förbundet hade han krävt attentat och dylikt, i en proklamation för Internationalen fördömt allt sådant. Det fanns knappt någon punkt där han inte med samma vetenskapliga säkerhet hade rekommenderat absolut oförenliga metoder.

Men han var ju fortfarande Karl Marx, den odödliga vetenskapsmannen. Ingen vågade ifrågasätta ett jota i hans teorier. Men när han var ensam med sig själv, hörde han hur det knakade i hans vetenskap och "bandhunden" Marx' röst varnade honom: Gör dig inte löjlig! Stig ner från en piedestal där du inte hör hemma! Men så kunde han emellanåt få besök av någon av de människor, som vördnadsfullt trodde på den marxistiska vetenskapen — det fanns några sådana i alla länder — och som ville ha en eller annan punkt belyst. Marx gav de begärda upplysningarna. Men det visade sig då att den besökande hade studerat texterna, han sammanställde dem med de förklaringar Marx nu gav och fann dem oförenliga med påföljd att mästaren förlorade tålamodet. Om de bara ville låta honom vara i fred och låta bli att köra med hans vetenskap! Dessa troende, dessa marxister, kunde dra dit pepparn växte. Mer än en gång gav han utlopp åt en iskall cynism: "Det enda jag är säker på är att jag inte är marxist."¹⁵

Och nu? Besökelse, avund, förödmjukelser, bitterhet.

Ännu en gång, det var 1877, tycktes manna falla från himlen för att vederkvicka honom i öknen. Ett krig utbröt och i sin historiska vetenskaps kristallkula såg han ännu en gång den gamla fascinerande bilden. Han spådde att "de tappra turkarna" skulle besegra ryssarna och att detta skulle utlösa "den sociala revolutionen i Ryssland och därmed

revolution i hela Europa".¹⁶ Turkarna blev slagna, det blev ingen revolution, bilden i kristallkulan försvann och mannen torkade bort.

Det skulle bli val i Tyskland. Världens enda marxistiska parti förde valkampen med en hätskhet och ett ursinne utan motstycke i historien. Treton representanter tog säte och stämma i riksdagen, de utgjorde ungefär tre procent och var fortfarande de enda socialisterna i något parlament i världen. Framgången för det parti, till vilket han hörde och som hade hissat den marxistiska flaggan i topp, kunde inte sprida en ljustråle i kung Lears själ. Partimedlemmarna var småborgare och brackor. "En anda av förruttnelse gör sig märkbar inom vårt parti i Tyskland."¹⁷

Och nu kom det första stora vetenskapliga angreppet på Marx' vetenskap. Det kom från en vetenskapsman som själv var socialist och som hade ett avsevärt inflytande på den tyska arbetarrörelsen. Dr Dühring, professor vid Berlins universitet, lade fram sin kritik i tre böcker. Den smulade obarnhårtigt sönder Marx och hans läror. "Skolastisk sekticism, oförmåga av koncentration och logiskt arrangemang — vanställda tankar och oredig stil — ett simpelt språk — fåfänga — örtlighet — ofrukbara idéer som inte är annat än bastarder av historiska och logiska fantasier — viseliedande förvrängningar — filosofisk och logisk efterlivenhet."¹⁸ Och i praktiken leder Marx' teorier, sade denne socialist, direkt till ett upprörande autokratiskt system i stället för att målet borde ha varit ett "antokratiskt".¹⁹ Bakunnin *redivivus*.

För första gången tvangs "vår teori" till försvarsställning. Engels grep sig verket an. Han skrev en bok om "Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft". Marx bidrog med ett av kapitlen i detta otvivelaktigt betydande verk. För första gången framställdes här den ekonomiska historienuppfattningen i konkret och begriplig form. Resultatet blev emellertid nya slimningar. Boken gick som följetong i partiorganet *Vorwärts*. På partikongressen föreslogs att publiceringen skulle avbrytas, eftersom den "fullständigt saknade intresse för det stora flertalet läsare, ja, var i högsta grad motjundande för dem".²⁰ Med mycket besvär uppnåddes en kompromiss. "Anti-Dühring", Marx' och Engels' gemensamma verk som i fortsättningen skulle bli den marx'ska socialismens efter "Kapitalet" mest betydande dokument, avlägsnades från *Vorwärts'* spalter och publicerades som bilaga.

Två gånger 1878 sköt man på tyske kejsaren. Ena gången misslyckades attentatet, andra gången sårades kejsaren. Attentatsmännen var inte

partimedlemmar men sympatisörer till de "röda". Detta väckte en storm mot det marxistiska partiet, vilket Marx själv ansåg för ljunt och apolitiskt, men vars vilddhet och fördärv enligt folkets mening hade överstigit alla gränser. Nu var måttet rågat. Inte ens ett liberalt system kunde tillåta att dess liberalism utnyttjades som ett dödsbringande vapen mot systemet självt. Och Marx' gamla uppmaningar till attentat drogs fram för att vitna mot partiet. Hans glorifiering av Pariskommunen, inklusive dess mord på gisslan, anfördes mot partiet. Bismarck krävde i ett anförande i riksdagen att den socialistiska organisationen och den socialistiska pressen skulle förbjudas.

Debatten varade i flera veckor. Aldrig hade socialismen diskuterats så ingående. Det förekom en del intressanta episoder. Bismarck uppfickte liksom så många före honom den stora luckan i det marxistiska evangeliet, den envisa, systematiska tystnaden om den stat som skulle bildas efter en lyckad revolution och expropriation. "Om jag bara kunde få veta", utropade han, "hurdan den stat ser ut, som herr Bebel och hans anhängare föreställer sig! Vi kan bara få några glimtar av den genom springorna. Ingen av dessa herrar har velat framlägga ett positivt program." Och nu kom från järnkanslerns läppar det välkända argumentet. Den gamle junkern talade om tyranni och frihet, precis som en annan Bakunin eller Dühring. "Om varje människa får sin andel tilldelad uppträn, hamnar vi i ett slags fängelseexistens, där alla blir beroende av fångvaktarens gunst. I våra moderna fångelser är fångvaktaren ämnestone en tjänsteman, mot vilken man kan anföra klagomål. Men vilka skall bli vaktare i det stora socialistiska fängelset? Där kommer inga klagomål att kunna anföras, fångvaktarna kommer att bli de obarmhärtigaste tyranner som någonsin har funnits, och alla de övriga blir slavar åt dessa tyranner."²¹

Den lag, som dessa långa debatter resulterade i, bar fortfarande den liberala epokens prägel. Den förbjöd ett organiserat socialistparti och en organiserad socialistisk partipropaganda — men hur många saker var inte undantagna från förbudet! Inte ett finger höjdes mot val och parlament, sådana saker var heliga. Socialister kunde alljämnt nomineras och väljas, och de som valdes åttnöt immunitet och kunde göra som de behagade med riksdagens talarstol till sitt förfogande. Ingen förbjöds att vara socialist, han kunde tillkännage sin omvändelse offentligt och värva proselyter enskilt. I andra länder tryckta tidningar kunde praktiskt taget obehindrat skickas till Tyskland och läsas där utan risk. Det var

konstiga idéer om förbud som dessa liberaler hade. Marx hånade deras dilettantism och obeslutsamhet.

Emellertid måste partiet gå under jorden, det vill säga med undantag av ledarna som satt i riksdagen. Det var ett hårt slag. Misslyckandets förbannelse hade återigen drabbat något som var förknippat med Marx och hans rykte. Och inte heller fanns det några utsikter till det enda goda resultat som han i sin frätande häskhet hade förtutsett. Han hade hoppats att ett brinnande klasshat nu äntligen skulle blossa upp i det förföljda marxistiska partiet. Men det blev tvärtom. Hans parti ansåg tydligen att det hade gått för långt i provokationer. De flesta medlemmar drog snarare den slutsatsen att de måste sluta att uppföra sig som ett "stödder med mani på barrikader", att de måste bestämma sig för "laglighetens, det vill säga reformernas väg", att de måste lära sig att vara "lugnare, mer sansade och objektiva".²² Marx och Engels var ursinniga.

Och nu? Och nu? Frågan ljöd allt svagare.

En man vid namn Jules Guesde försökte bilda ett marxistparti i Frankrike. Han begärde råd av Marx själv. Det drojde inte länge innan de flesta av de medlemmar han hade lyckats trumma ihop övergav honom. "Vi kan inte rätta oss efter en person som är bosatt i London och står utanför all partikontroll",²³ hette det i deras resolution.

En man vid namn Henry M. Hyndman gjorde ett liknande försök i England. Han bildade utan framgång en "socialdemokratisk federation" och gjorde sig sedan skyldig till det sista svek som Marx måste uppleva. Han stal både egendom och ära från mästaren. Som introduktion till sitt parti skrev han en liten bok, vari två kapitel var en popularisering av Marx' lära. Men Marx' namn var inte nämnt. "Denna mänskliga har snattat ur Kapitulet, han har inneslat sig i mitt hem och suttit kväll efter kväll och snattat från mig, försökt att pumpa mig och lära sig på det lättaste sättet, men han har varken nämnt boken eller dess författare." Hyndman erkände att det förhöll sig så men åberopade att det var gjort i sakens intresse och att för Marx saken väl måste vara det viktigaste. "Karlen skrev dumma brev och ursäktade sig, han sade exempelvis att engelsmännen inte tycker om att lära sig något av utlänningar och att mitt namn var avskytt."²⁴ Ut med honom! "Han uppförde sig mycket simpelt mot Marx och därför lät vi för vår del honom falla."²⁵ Ut med honom! Marx hade sparkat ut den enda aktiva marxisten i England.

Och nu? Frågan dog långsamt bort.

I det lilla huset vid Maitland Park Road kämpade en gammal kvinna sin sista plågsamma kamp mot kräftan. I rummet bredvid svävade moren mellan liv och död i en kombinerad lunginflammation och lungsjuka inflammation. Dörren mellan de båda rummen stod öppen. De kunde höra varandra. Det var fruktansvärt. Hur såg hon måne ut nu, hans barns mor, Jenny von Westphalen, "den vackraste flickan i Trier"?²³

Eleanor kom in med ett engelskt tidskriftshäfte. I en serie artiklar om "Vår tids främsta tänkare" var Karl Marx behandlad som nr 23. Det var den första gymnasamma artikel om honom som hade stått i någon engelsk tidning. Samma dag i december 1881 fick han tillåtelse att sitta upp på en halvtimme. Han satt vid Jennys sängkant och höll henne i handen. Han visade henne tidningen, "så att min älskade hustru fick någon glädje sina sista dagar. Du vet hur lidelsefullt hon intrasserade sig för sådana saker." Tre dagar senare dog hon.

Marx som var på bättringsvägen skickades till ön Wight. Nu när han var starkare ordinerade läkaren endast en sak: sol. Det var alltså vinter. Han reste till Afrika. Och där var sällsynt nog vädret kallt och regnigt. Det var inte många vackra veckor de två och en halv månad han tillbragte i Alger. I maj tog han båten till Frankrike. Detregnade han i Nizza. Detregnade i Monte Carlo där han stannade en månad. Han reste till sina döttrar i Paris. Han tillbragte en kylig, mulen sommar hos Jenny Longuet i Argenteuil. Han reste med Laura Lafargue till Schweiz på två månader. Detregnade i Lausanne och Vevey och himlen var grå.

När han på hösten återkom till London, hängde fogen gul och sotig mellan husen. Han återvände till ön Wight. Där var det grått och regnigt liksom överallt detta år. Han måste hålla sig inne till följd av en förkylning. Ett bud kom med ett telegram. Det var från Paris. Hans dotter Jenny hade plötsligt avlidit.

Dagen därpå tog han båten till London.

Hade han feber? Naturligtvis. Han skakade i hela kroppen. Lenchen Demuth lät honom lägga sig till sängs. Struphuvudet och bronkerna var så inflammerade att han varken kunde svälja eller andas. Han levde ännu som bakom en slöja. Vad var det för människor som satt och pratade vid hans säng? Jovisst, nu såg han: en av dem var Engels. Det var bra. Och den andra var Eleanor. Det var bra. Men de övriga? Var fanns Jenny von Westphalen? Hans dotter Jenny hade också lämnat

honom. Det var alldeles för många av hans barn som hade lämnat honom, han hade inte kunnat hålla dem kvar och allt var inte som det skulle med dem som hade gått. Det kunde ju vem som helst förstå. Allt som han rörde vid gick på tok. Detregnade och hans vetenskapliga teorier fungerade inte som de skulle. Han var en stor vetenskapsman — den största i världen — men det fanns så mycket förvirring överallt som han måste dölja. Det måste bero på att han hade så många fiender. De stängde honom ute. Han måste krossa sina fiender. Han måste använda sin makt utan förskning. Om han inte kunde krossa denna dvärghop, skulle han åter bli ruinerad och det vågade han inte utsätta sig för, inte nu längre, han var sextiofem år, och när som helst kunde preussiska kungen utvisa honom...

Läkarna förklarade att han hade en abscess i lungan men de var säkra på att den skulle läkas. De ville inte låta honom ligga hela tiden. Några timmar varje dag fick han alltså sitta i en stol, omhändertad med kuddar. Den 14 mars 1883 fick han en lätt blödning. Engels kom och hälsade på. "Vår goda gamla Lenchen, som har skött honom bättre än en mor, gick upp till honom och kom efter en stund tillbaka. Han halvsov, sade hon, och jag kunde få komma in. När vi steg in i rummet, hade han somnat för att aldrig mer vakna. Pulsen och andedräkten hade upphört. Under dessa två minuter hade han slocknat, fridfullt och utan smärtor."²⁶

Tre dagar efteråt begravs han bredvid sin hustru. Longuet och Lafargue kom från Paris till begravningen. Liebknecht kom från Tyskland. Det var inte mer än åtta personer som stod bredvid graven på Highgates kyrkogård. Engels talade. "Vår tids störste tänkare tänker inte längre. Snart kommer världen att upptäcka vilket tomrum denne titans bortgång har lämnat... Hans namn och hans verk kommer att leva i sekler."²⁷

Huset såldes. Engels tog hand om alla Marx' papper — och om Lenchen Demuth.

¹ Friedrich Engels: Brev till August Babel den 18 mars 1875. Selected Correspondence, sid. 339.

² Samma, sid. 332.

³ Karl Marx: Brev till Wilhelm Bracke den 5 maj 1875. Selected Correspondence, sid. 341.

⁴ Friedrich Engels: Brev till August Bebel den 18 mars 1875. Selected Correspondence, sid. 337.

⁵ Karl Marx: Critique of the Gotha Program (Int. Pub. New York), sid. 44—45.

⁶ Franz Mehring: Karl Marx (tyska uppl.), sid. 512.

- ⁷ Gustav Mayer: Friedrich Engels (amerik. uppl.), sid. 273.
⁸ Samma, sid. 294.
⁹ Franz Mehring: a. a., sid. 392.
¹⁰ Karl Marx: Brev till Liebknecht den 11 febr. 1878. Selected Correspondence, sid. 356.
¹¹ Karl Marx: Tal vid Haagkongressen 1872.
¹² Friedrich Engels: Brev till Eduard Bernstein den 12 juni 1883. Selected Correspondence, sid. 402.
¹³ Friedrich Engels: Brev till August Bebel den 20 juni 1873. Selected Correspondence, sid. 325.
¹⁴ Kommunistiska manifestet.
¹⁵ Friedrich Engels: Brev till Conrad Schmidt den 5 aug. 1890. Selected Correspondence, sid. 472. Se vidare Eduard Bernstein: *My Years of exile*, sid. 210.
¹⁶ Karl Marx: Brev till F. A. Sorge den 27 sept. 1877 och till Liebknecht den 4 febr. 1878. Selected Correspondence, sid. 348 och 357.
¹⁷ Karl Marx: Brev till F. A. Sorge den 19 okt. 1877. Selected Correspondence, sid. 350.
¹⁸ Friedrich Engels: Anti-Dühring, sid. 38.
¹⁹ Gustav Mayer: Friedrich Engels (amerik. uppl.), sid. 236.
²⁰ Franz Mehring: a. a., sid. 517.
²¹ Otto von Bismarck: Tal i tyska riksdagen den 17 sept. 1878.
²² Marx och Engels: Brev till August Bebel i mitten på sept. 1879. Selected Correspondence, sid. 371—373.
²³ Marx-Engels: Selected Correspondence, sid. 404.
²⁴ Karl Marx: Brev till Friedrich Sorge den 15 dec. 1881. Selected Correspondence, sid. 397—398.
²⁵ Friedrich Engels: Brev till August Bebel den 30 aug. 1883. Selected Correspondence, sid. 419.
²⁶ Friedrich Engels: Brev till Sorge den 15 mars 1883. Selected Correspondence, sid. 414.
²⁷ Franz Mehring: a. a., sid. 535.

KÄLLOR

För de mest anlitade källorna har följande förkortningar använts:

Marx-Engels Gesamt-Ausgabe. Detta är en förkortning av titeln på det monumentala samlingsverk av alla böcker, brev etc. av båda författarna, som har börjat utges av Marx-Engels-institutet i Moskva. Uppslagen är på originalspråket, det vill säga tyska. Den fullständiga titeln lyder: "Karl Marx und Friedrich Engels: Historisch-Kritische Gesamt-Ausgabe. Im Auftrag des Marx-Engels Instituts, Moskau, herausgegeben von D. Rjasnov (senare V. Adoratskij)." Arbetet utgavs på sin tid i Tyskland och en mängd delar utkom. Utgivandet avsnamade emellertid, dels därför att Hitler 1933 kom till makten, vilket omöjliggjorde publicerandet i Tyskland, dels därför att de båda cheferna för Moskva-institutet "Ihkviderades", den ene efter den andre.

Marx-Chronik. Detta är förkortningen för en annan publikation av Marx-Engels-institutet i Moskva. Den fullständiga titeln lyder: "Karl Marx, Chronik seines Lebens. Herausgegeben vom Institut Marksa-Engelsa-Lenina, Moskau." Även av detta verk existerar endast upplagan på tyska. Eftersom innehållet, som namnet anger, är ordnat kronologiskt, har här data i stället för pagina angivits.

Karl Marx: Brev till Engels, och Friedrich Engels: Brev till Marx. Här har utan undanag den fullständiga och korrekta upplagan av Marx-Engels' korrespondens kommit till användning, nämligen den som är utgiven av Marx-Engels-institutet i Moskva. Även denna är på originalspråket, tyska. Korrespondensen förekommer i orannämnda Gesamt-Ausgabe, 3:e delen, band 1—4. Brevet är ordnade kronologiskt varför det är tillräckligt att ange data utan pagina.

Karl Marx: Brev till Kugelmann. I motsats till Marx-Engels' korrespondens har endast brevens data angivits.

Selected Correspondence. Detta är en brevsamling, redigerad av Marx-Engels-institutets chef V. Adoratskij. Även den utkom först på tyska men har sedan översatts till engelska. Den amerikanska upplagan (som här använts) har titeln: "Karl Marx and Friedrich Engels: Selected Correspondence, 1846—1895. Med förklarande anmärkningar." (International Publishers, New York.) Praktiskt taget alla här citerade brev av Marx och Engels till andra personer (med undantag av Kugelmann) återfinns i denna samling.

Kapitel. Sidohänvisningarna är till den amerikanska standardöversättning som är utkommen hos Kerr & Co., Chicago.

Kommunistiska manifestet. Som detta bara utgör ett litet häfte, har sidohänvisningar ansetts överflödiga.

Anti-Dühring. Citaten är gjorda efter den engelska översättningen: Friedrich Engels: "Herr Eugen Dührings Revolution in Science." (International Publishers, New York.)

Mistaklas 186, 194
 Ej känle för vad man. 186
 Förutsvälar fel 187, 184
 Nationalism 187
 Levpjändan, fattig 190
 värde, arde de 224

INNEHÅLL

Förord	5
1. Hans förfäders begäring	9
2. Den besvikne poeten	22
3. Det allsmäktiga "det"	33
4. Ned med socialismen	47
5. Leve socialismen	66
6. Den ekonomiska aargrunden	81
7. Vår "teori"	107
8. Fanfaren	123
9. Det galliska baneret	145
10. Falsk flagg	159
11. Var är beviset	190
12. Två kapitel	204
13. Baron "Izzy"	230
14. Herkules' tre storverk	249
15. Intermezzo	273
16. Sista striden	297
17. Åt sidan	336